

PAREMIOLOGIJA – NA KRIŽIŠČU JEZIKOSLOVJA IN SLOVSTVENE FOLKLORISTIKE

Saša Babič

Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 801.81:398.91(=163.6)

Paremiologija je veja slovstvene folkloristike, ki se ukvarja s pregovori, njihovim izvorom, zgradbo, funkcijami. S paremiologijo je tesno povezana paremiografija, tj. zbiranje, zapisovanje in predstavitev pregovorov. Problematika paremiografije, kako zbirati in zapisovati gradivo, da bo ostalo čim bolj reprezentativno (kar je predpogoj za dobro paremiološko analizo), je še vedno aktualna in pereča. Poleg tega pa potrebujemo za obravnavo pregovorov tudi veliko jezikoslovnega znanja.

paremiologija, paremiografija, slovstvena folklor, pregovori, folklorni obrazci

Paremiology is a branch of folklore studies involving research into proverbs, their origins, construction and functions. An important part of paremiology is paremiography: the collecting, writing down and representation of proverbs. The question of how to make the collected material as representative as possible, which is an important condition for a good paremiology analysis, is still a difficult one. For research into proverbs we also need a great deal of knowledge from linguistics.

paremiology, paremiography, folklore, proverbs, small folklore forms

Že v stari Grčiji (Aristotel, Platon) so se ukvarjali s tem, kako razločevati pregovore od ostalih obrazcev, kot so aforizmi, citati, ter kaj ohranja pregovore (Mieder 1993: 18), zato se je že takrat izoblikovala veda o pregovorih: beseda paremiologija¹ je sestavljena iz starogrške osnove *paroimia* (pregovor) in *logija* (znanost), torej gre za znanost o pregovorih. Paremiologija je veja slovstvene folkloristike,² ki se ukvarja s pregovori, z njihovim izvorom, zgradbo, funkcijami. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva (P-Ž)* opredeli paremiologijo kot znanost, ki se ukvarja s

preučevanjem in razlaganjem pregovorov glede na to, koliko izražajo duha in običaje naroda.³ S paremiologijo je tesno povezana paremiografija, tj. zbiranje, zapisovanje in predstavitev pregovorov. Zgolj zbiranje in zapisovanje pregovorov je pri nas potekalo v večji meri od 17. stoletja do konca 2. svetovne vojne. Zanimanje za preučevanje pregovorov pa se je začelo v tridesetih letih 20. stoletja.

Folklorni obrazci so strukture, s katerimi se ukvarja več raziskovalnih smeri – nekatere so bolj osredotočene na njihovo strukturo,

¹ Poimenovanje paremiologija se je prvič pojavilo leta 1558 v naslovu grško-latinskega slovarja M. Neandera. V naslovu svojih dveh zbirk, v katerih je poleg tujejezičnih objavil tudi sedemnajst »slovenskih« pregovorov (Wolfgang Eismann je dokazal njihovo soobstojanje tako v slovenski kot v hrvaški tradiciji), jo je zapisal že Hieronimus Megiser (*Paroemiologias*, 1592 in *Paremiologia Polyglottus*, 1603).

² Slovstvena folkloristika je veda, ki se ukvarja s slovstveno folkloro in predstavlja interdisciplinarno vedo med etnološkimi vedami in filologijo.

³ V slovenskih leksikonih in slovarjih (*Leksikon CZ: Literatura*, 1987, *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1991, Verbinčev *Slovar tujk*, 1991, *Veliki slovar tujk, CZ*, 2002) razlage oz. definicije pojma paremiologija ni moč najti.

spet druge iščejo kulturne povezave in ozadja. Enako velja za pregovore. Paremiologija se osredotoča predvsem na pregovore, aforizme, deloma frazeme. Obravnave pregovorov najdemo tudi v lingvistični antropologiji, etnolingvistiki⁴ ter seveda v jezikoslovju. Paremiologija, lingvistična antropologija in etnolingvistika hodijo pri raziskovanju pregovorov (in tudi ostalih folklornih obrazcev) z roko v roki in meje med njimi so velikokrat tanke, celo zabrisane, pri vseh treh pa poleg kulturoloških študij igra pomembno vlogo jezikoslovje.

V slovenskem prostoru paremiologijo uvrščajo predvsem pod jezikoslovje, zato je tudi večina analiz jezikoslovnih: dialektoloških, poetoloških, nekaj je kognitivnolingvističnih in jezikovnozdgodovinskih (npr. prispevki Janeza Kebra). V Sloveniji najdemo v frazeoloških obravnava obravnave paremiološkega gradiva, samo predstavitev gradiva in manj obravnava pa v etnoloških in folklorističnih prispevkih (predvsem so del člankov, ki obravnavajo druge teme, kot npr. živinorejo, zraven navedejo še pregovore, vezane na to temo; najdemo jih v delih Marije Stanonik, Zmaga Šmitka, Janeza Bogataja ...).

Pregovori so gibka snov, so obrazci, ki se kljub svoji stalnosti prilagajajo času in okoliščinam rabe. Stilistično gledano v njih pogosto najdemo metafore, metonimije, alegorije, ritem in rimo. Za obravnavo njihove zgradbe potrebujemo jezikoslovno znanje, saj je z njim moč raziskati poetološke postopke, samo stavčno in slovnično zgradbo ter dialektološko analizo. Brez pomoči dialektologije se velikokrat ne moremo dokopati do pomena, ne moremo razvozlati metaforičnosti, npr.:

- *velik ropotic, ampak malu mele* (arhiv ISN ZRC SAZU): gre za pregovor, pri

katerem s poznavanjem narečja razberemo knjižni pomen besed *veliko ropota, pa malo melje* 'širokoustiti se glede dela, pa malo narediti';

- *zarečen kruh se rad rieže* (arhiv ISN ZRC SAZU): gre za narečno in sestavinsko varianto danes bolj poznane *zarečenega kruha se veliko poje* 'prenagljene izjave, sodbe mora človek dostikrat spremeniti, preklicati';
- *hranjavec respraulauca naide, šparavec cerauca naidei*: tega pregovora danes ni več slišati in ga lahko označimo kot pozabljenega. Gre za pomen 'tisti, ki hrani denar, bo hitro z nekom, ki rad zapravlja'.

Jezikoslovna analiza razkriva samo sestavo pregovora, stavčno strukturo, poetološka analiza nam pokaže sredstva, ki jih pregovor potrebuje za ustvarjanje obrazca (ritem, rimo in metaforiko), jezikovnozdgodovinska obravnava nam razlaga nastanek pregovora, kognitivnolingvistična pa miselne vzorce, ki se kažejo skozi pregovor. Med najbolj vidnimi pa je dialektologija, s katero se dokoplamo ne le do pomena, temveč tudi do značilnosti in razvoja narečja/pogovornega jezika. V zadnjem času so popularne predvsem kulturološke, etnolingvistične raziskave, pri katerih gre za interdisciplinarnost kulturoloških, etnoloških in lingvističnih spoznanj.

Pregovori so umetnost govornega jezika (Stanonik 2008), zato je treba zbrati gradivo v sami rabi pregovora, predvsem v vsakdanji komunikaciji.

Paremiografija

Pomemben del paremiologije, pa čeprav ostaja v ozadju, je t. i. paremiografija. Ta zajema predvsem zbiranje pregovorov; sem sodi tako zbiranje na terenu z informatorji kot

⁴ Lingvistična antropologija in etnolingvistika sta vedi, ki imata skupne korenine in skupen predmet raziskovanja, tj. jezik kot človeško vokalno komunikacijo v soodnosu s kulturo, vendar so med njunima vidikoma tega soodnosna razlike: v lingvistični antropologiji je poudarjeno, da jezik v določeni meri določa kulturo, daje omejitve, kaj in kako izraziti – jezik da določen obrazec mišljenja (ko se otrok uči govoriti, hkrati s tem sprejema nek model sveta); v etnolingvistiki pa jezik izraža kulturo in človekov svetovni nazor, njegove vrednote, prepričanja, verovanja.

tudi zbiranje pregovorov iz raznih medijev (pisnih, avdio, video). Pri zbiranju pregovorov (in tudi širše, folklornih obrazcev) se pojavlja problem, namreč da jih iztrgamo iz širšega teksta in konteksta, kar pregovore osiromaši, npr. pregovor ostane tekst sam na sebi, nimamo pa podatka o njegovem pomenu in o sprejemalcih, katerim je namenjen. To je najbolj problematično pri starejših folklornih obrazcih, katerih pomen že blede, sploh pri pregovorih, za katere razlage nimamo več (npr. *dekliški glas gre daleč v vas*; pregovor sem našla v arhivu ZRC ISN ter preverjala njegovo razumljivost pri več sprejemalcih; nihče ni vedel pomena, vsi so le ugibali oz. povezovali pregovor s pregovorom *dober glas seže v deveto vas*, vendar niso bili prepričani o njuni povezanosti; *plavec murca liže* nam je danes že povsem neznan, njegov pomen je 'goreče oglje železno rudo topi' (Narodopisje Slovencev 1952: 18), enako je prišlo do zmote pri vremenskem pregovoru *če breskve marca cveto, trije eno pojedjo*, kjer je prevladalo mnenje, da gre za tako velike breskve, da lahko trije eno pojedjo, nato pa je bilo pri Šašljevi zbirki zapisano, da pregovor govori o tem, da breskev tako malo obrodi, da morajo trije eno jesti, ali pri folklornih obrazcih v tujih jezikih (v tem primeru je pomembno tudi kulturno ozadje, ki ga lahko napačno interpretiramo in pregovor napačno razumemo).

Paremiografija v Sloveniji

V Sloveniji ni bilo vidnejšega programskega zbiranja pregovorov, te so kot entuziasti zbirali in zapisovali predvsem zbiralci vsega folklornega gradiva. V veliki večini gre za zbiranje in zapisovanje tako pregovorov kot frazemov, zbirke pa so večinoma ostajale v rokopisih vse do 20. stoletja. Tako imamo že iz 18. stoletja poročila o zbirki Valentina Vodnika. Za prvo samostojno zbirko slovenskih pregovorov velja zbirka Janeza Miheliča z Dobrave pri Kropi (drugi trdijo, da je bil iz Mošenj na Gorenjskem), ki naj bi bila zelo obsežna, vendar je žal izgubljena. Tako je

najstarejša zbirka pregovorov ohranjena v slovnici in slovarju Ožbolta Gutsmana, ki obsega 150 pregovorov, medtem ko je v zbirki Franca Bilca ok. 120 pregovorov in drugih jezikovnih obrazcev, Fran Metelko je objavil 208 pregovorov pod naslovom *Kranjski pregovori*, med katerimi najdemo tudi precej frazemov. V 19. stoletju so vidnejši zbiralci slovenskih pregovorov Matija Vertovec, Matija Majar – Ziljski, Anton Martin Slomšek (*Drobtinice*, 1853), Janko Barle, Janez Bilc, Gašper Križnik, Vojteh Kurnik, Matevž Ravnikar - Poženčan, Blaž Sušnik, Jakob Volčič, Stanko Vraz, J. Železnikar, Jakob Žnidaršič idr., Fran Kocbek poleg njih omenja še Erjavca, Gorenjca, Kempla, Miheliča, Josipa Potepana - Škrljeva, Zupana, vendar noben od njih ni izdal samostojne zbirke. Leta 1887 je izšla prva samostojna zbirka z naslovom *Pregovori, prilike in reki* (urejena po abecednem redu), ki jo je izdal Fran Kocbek. Gradivo je zbiral s pomočjo navedenih zbiralcev in njihovih zapisov, hkrati pa zbirko navaja kot izhodišče za nadaljnje zbiranje gradiva. V obdobju realizma več pozornosti posvetijo tudi prozi in s tem tudi pregovorom. Slovstvena folklorja je bila precej objavljena v publicistiki (*Kmetijske in rokodelske novice*, *Ljubljanski zvon*, *Dom in svet*), kar pa konec 19. stoletja usahne, saj večinoma ne objavijo več ničesar folklornega. V obdobju moderne nastane vrzel pri zbiranju folklornih obrazcev (kot tudi ostale slovstvene folklore). Preboj naredi Ivan Šašel, ki je pregovore vneto zbiral in objavljali (*Bisernice* 1906, 1909; Stanonik 2009). Več zbiranja, raziskovanj in objav pregovorov se pojavi po 2. svetovni vojni, sploh v zadnjih 20 letih je natisnjenih precej zbirk pregovorov, tako slovenskih kot svetovnih (vendar gre večinoma za prepise že natisnjenih pregovorov).

Terensko delo Matičetova, Grafenauerja, Möderndorferja, Novaka itn. je prineslo marsikateri pregovor. Naj poudarimo, da so skozi celo zgodovino zbiranja pregovorov te zgolj zapisovali, vendar zapisi niso sistematični in

metodični. Redkokdaj je zraven podana razlaga ali pomen, o kontekstu in teksturi pa ni sledu. Tako imamo danes veliko zbirko pregovorov, ki se ne rabijo več, prav tako pa je zbledel njihov pomen. Tudi v zbirkah niso bili razvrščeni semantično, temveč glede na prvo črko prve besede – torej, po abecedi.

Na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU je shranjena precejšnja zbirka pregovorov in frazemov (več kot 30.000 enot) in nekaj drugih folklornih obrazcev, predvsem ugank. Večina je pregovorov iz zapuščine Karla Štreklja, Vojteha Kurnika, Gašperja Križnika ter terensko delo študentov in raziskovalcev. Trenutno se pripravlja znanstvena izdaja slovenskih pregovorov pod mentorstvom prof. dr. Marije Stanonik.

Metodologije zbiranja pregovorov

Folklorne obrazce lahko zbiramo po več metodah, v nadaljevanju sta opisani metodi Arewa in Dundesa ter Baumanova.

Folklorist za obravnavo potrebuje tekst v kontekstu ter razlago folklornega obrazca. Ojo Arewa in Alan Dundes opozarjata, da samo poznavanje pregovora še ne pomeni poznavanja njegove uporabe ter da snemanje teksta ni enako kot snemanje uporabe teksta, ki je edino kritično in zadostno (Arewa, Dundes 1964). Ravno raba določenega pregovora nam pokaže vse njegove karakteristike, zato naj bi zapis/posnetek vseboval pregovor v jezikovnem sobesedilu, informatorjevo razlago pregovora, pojasnitev okoliščin rabe ter za katere sprejemalce je pregovor primeren. Arewa in Dundes izpostavita nekaj glavnih vprašanj, ki bi morala biti rešena ob beleženju pregovorov (pri tem se opreta na opis metode Herskowitz): kakšni so pogoji rabe pregovora, kdo ga lahko rabi in komu je lahko namenjen? V kakšnih okoliščinah? Na katerih mestih? S katerimi prisotnimi oz. odsotnimi osebami? Preko katerega kanala (pisnega ali slušnega)? Ali so določeni pregovori vezani

na določeno temo? Kakšni so kontekstualni faktorji rabe pregovorov, možno ali prepovedano, primerno ali neprimerno (Arewa, Dundes 1964: 71)? Takšno metodo je leta 1930 opisal ter uspešno uporabil že Herskowitz: poudaril je, da mora zbiralec prositi informatorja, naj rekonstruira celotno rabo pregovora – tipičen in primeren kontekst ali situacijo za posamezen pregovor, saj običajno razmere niso idealne, kar pomeni, da skuša informator ustvariti posnetek reprezentativne variantnosti, ki vključuje tudi informatorjeve sodbe (Arewa, Dundes 1964: 72).⁵ Ta metoda je sicer res popolnejša in celovitejša, vendar je tudi zahtevnejša. Na ta način dobimo manj gradiva, hkrati pa dobimo celotne kontekste in morebiti celo nianse pomena enega pregovora (različna razumevanja, različne rabe). To metodo je nujno uporabiti pri zbiranju folklornih obrazcev v tujem jeziku.

Drugo metodo opiše Richard Bauman, povzel pa jo je po židovskem folkloristu Yehude Loeb Cahanu (Bauman 1963: 271). Zbiralec naj bi si zapisal določene ključne besede, kot so *resnica*, *človek*, *izposoditi si*, *imeti* itn., ter se poskusil sam spomniti pregovorov na te ključne besede (da bi se preizkusil in seznanil z metodo pred samim terenskim zbiranjem). Med pogovorom v družbi naj bi – ob primernem času – izvlekel kartice s ključnimi besedami in vprašal: »Ali slučajno kdo pozna kakšen pregovor ali rek o *jabolku*?« Nato naj bi razložil, da zbira pregovore po različnih ključnih besedah (Bauman 1963: 272). Res gre za metodo, pri kateri pregovor iztrgamo iz konteksta, zato lahko rečemo, da je metoda, ki sta jo opisala Arewa in Dundes, popolnejša in primernejša za analizo, vendar je treba poudariti, da je po Cahanovi metodi, ki jo je opisal Bauman, nastala večina zbirk pregovorov. Poudarjam tudi, da je ta metoda primerna izključno za zbiralca, ki zbira pregovore v maternem jeziku. Če preučujemo folklorne obrazce v tujem jeziku, je nujno, da je poleg pregovora tudi njegova razlaga ter

⁵ Naj poudarimo, da metodo lahko razširimo na zbiranje vseh folklornih obrazcev, kar v svojem tekstu potrjuje tudi Arewa in Dundes (1964: 73).

kontekst, v katerem ga uporabimo (opis situacije, tvorec, sprejemalec).

Seveda lahko pregovore zbiramo tudi ob zbiranju kakršnihkoli zgodb na terenu – pregovor je lahko vpleten v zgodbo ali pa predstavlja vezni člen med dvema zgodbama. Paremiografija zajema tudi pokrajinsko preučevanje pregovorov, ker »ta ali oni kraj lahko hrani boljše variante splošno znanih pregovorov ali pa take pregovore, ki so bili nekdanj verjetno razširjeni tudi drugod, a so se že izgubili.« (Matičev 1948: 35–36.)

Dober vir pregovorov so tudi medijske objave. V avdio-video in pisnih medijih lahko razberemo vse komponente – od sprejemalca, konteksta, teksture do njihove modifikacije in posledično modificirane spremembe pregovorov (in splošno folklornih obrazcev) v šaljive (šaljive modifikacije pregovorov, ki krožijo po internetu), komercialne (oglasil, npr. *Zapečenega kruha se največ poje* – Maximarket), provokativne ali zgolj estetske namene (npr. pregovor kot zaključek misli pri poročilih ali vremenskih napovedih – po dolgotrajnem deževju *Po dežju posije sonce* ali pa ob treh ledenih možeh v maju).

Brez gradiva, zbranega v rabi, analitično delo ne more biti dobro. Seveda lahko uporabimo natisnjene zbirke pregovorov, vendar pa ne morejo biti reprezentativne, saj take zbirke navadno vsebujejo zgolj naštevanje pregovorov (brez relevantnih podatkov o tvorcu in sprejemalcu, kontekstu, teksturi, pomenu ...) v enotnem knjižnem jeziku, skoraj brez različic, velikokrat so vmes navedeni tudi frazemi⁶ in citati.

Zaključek

Paremiologija kot samostojna veda v Sloveniji ni širše zastopana. Obravnave pregovorov najdemo večinoma v jezikoslovnih in folklorističnih člankih, pregovori so navedeni tudi v etnoloških člankih. Paremiografija

se šteje kot del paremiologije, vendar pri obravnavah običajno ni omenjena oz. zbiranje pregovorov ni nikoli v ospredju. Paremiografija uporablja slovstvenofolkloristične metode s terena. Čeprav je zbiranje gradiva po terenu (s tem je mišljeno bolj zbiranje gradiva pri informatorjih in manj v medijskih objavah) večkrat v ozadju ali pa celo ni omenjeno, je treba poudariti, da lahko zgolj dobro gradivo omogoča dobro analizo, ne glede na védo, naj bo to slovstvena folkloristika ali lingvistika. Zato je terensko delo ključnega pomena in mora biti opravljeno premišljeno in vestno. Ker pa je arhiv na Inštitutu za slovensko narodopisje bogat s paremiološkim gradivom, omogoča vsak zdajšnji teren priložnosti za primerjave in izsledke o razvoju jezika.

Literatura in viri

- AREWA, Ojo E., DUNDES, Alan, 1964: Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore. *American Anthropologist, New Series* 66/6. 70–85. <http://www.jstor.org>
- Arhiv ISN ZRC SAZU.
- BAUMAN, Richard, 1963: The Collecting of Proverbs. *Western Folklore*. 22/4. 271–272. <http://www.jstor.org>
- Enciklopedijski riječnik lingvističkih naziva* (P–Ž), 1969. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Leksikon CZ: Literatura*, 1983. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MIEDER, Wolfgang, 1993: *Proverbs are never out of season. Popular wisdom in the modern age*. Oxford University Press.
- STANONIK, Marija, 2001: *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STANONIK, Marija, 2008: *Interdisciplinarnost slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STANONIK, Marija, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore. Od srednjega veka do sodobnosti*. Ljubljana: Slovenska Matica.

⁶ Še dandanes ni zaznati splošnega ločevanja med frazemi in pregovori; širši krog uporabnikov frazeme in pregovore še vedno uvršča ali med pregovore ali med t. i. fraze.